

ФОРМИРАНЕ НА МОРАЛНА КОМПЕТЕНТНОСТ В ПРЕДУЧИЛИЩНА И НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Татяна Авдулова

Московски педагогически държавен университет

Резюме. Представен е анализ на основните закономерности в моралното развитие в предучилищна и начална училищна възраст. Показан е механизмът на моралното развитие. Представени и обосновани са базовите принципи на конструиране на програми за морално развитие на децата.

Keywords: moral development, child, preschool education, school education, moral competence, development programme

Съдържание на моралното развитие на детето в предучилищна възраст

В процеса на социализиране на човека немаловажна роля играят моралното развитие, моралната компетентност, като регулатор на поведението и фундамент на нравствеността, междуличностните отношения и личността в цялост. Значението на моралното развитие в детството е трудно да бъде преценено. А системата на предучилищното и училищното образование, като важен институт за социализацията на децата, е отговорна и за моралното развитие на личността. Чрез съзнателно, активно усвояване от детето на опита, въплътен в моралните и социалните норми на поведение и отношения на хората един към друг, става последователното изграждане на нравствената позиция на личността. Моралното развитие се осъществява на основата на дейностно включване на децата в изпълнението на морални действия. В резултат на такава активност се формират не само знания, умения и навици в областта на нравствеността, но и основата на моралната компетентност на личността, възрастовите постижения в усвояването на нравствени позиции.

Дейностният подход във формирането на моралната компетентност осигурява приемственост между системите на предучилищното и началното училищно образование в посока формиране на универсални учебни действия. Нравствените представи, като компонент на личностната компетентност, се формират в процеса на активна познавателна, изследователска дейност на са-

мите деца, в хода на осъзнато осъществяване на морални избори и последователна децентрация.

Готовността на детето за училище, за прехода от предучилищната образователна система към училищната се основава на личностната готовност за училище, като готовност да се сътрудничи, готовност да се съблюдават правилата на социалното взаимодействие, способността за ориентиране към другия, приемане на позицията на партньора в общуването. Личностната готовност за училището включва овладяване на обобщени социални еталони за поведение, формиране на елементарни нравствени понятия, емоционална зрялост, развитие на висши чувства, нравствени преживявания. Ролята на предпоставки за моралното развитие играят потребността на детето от общуване с възрастния и стремежът за привличане на неговото внимание.

Основно съдържание на предучилищната възраст се явява моделиране-то и усвояването на социални взаимоотношения, социални роли. Детето в предучилищна възраст овладява законите, по които се изграждат взаимоотношенията между хората, т.е. усвоява норми на поведение. Предучилищната възраст е период на интензивно усвояване на морални норми и развитие на морални емоции: съпреживяване на връстника, правдивост, симпатия, дружба и чувство за справедливост¹⁾.

Традиционно се изтъкват три взаимно свързани сфери на моралното развитие: морално съзнание (разбиране на моралните изисквания, критериите на моралната оценка, моралните съждения, представи, способността за разбиране на състоянието и намерението на другия); морално поведение (доброволно следване на норми при отсъствие на външен контрол, способност да се действа при отсъствие на лична изгода, поведение, регулирано от нравствени ценности); морални преживявания (формиране на алтруистични чувства, съчувствие, срам, емпатия).

Равнищата на развитие на тези сфери у децата в предучилищна възраст са различни. Така, болшинството деца знаят основните морални норми, но далеч не всички осъзнават причините за необходимостта от тяхното съблюдаване, т.е. не могат да обяснят защо не трябва да са стиснати или защо не трябва да се лъже. В предучилищна възраст развитието на моралните оценки все още е неразривно свързано с оценките на възрастния. Но се прибавят и такива източници на морални норми като общуването с връстници, правилата на играта, художествената литература и т.н. У детето в подготвителната група се формират някои образци еталони, с които то съотнася своето поведение. Първоначално контролът се осъществява по отношение на връстника, след това последователно се формира нравствената самооценка. Например, обръщайки се към възрастния с „оплакване“ от друго дете, детето в предучилищна възраст иска да се убеди дали правилно то разбира нормата или правилото, като съотнася ситуацията на нарушение на нормата от дру-

гото дете със собственото разбиране за правилото. Оценявайки връстника, сравнявайки себе си с него, то проверява правилността на своето поведение. С други думи, детето в предучилищна възраст става способно да действа не само под непосредствения контрол на възрастния, но и без неговото пряко участие, на основание интериоризиранията правила. Формират се вътрешните регулатори на поведението.

Влиянието на възрастния върху детето се осъществява главно в процеса на дейността, в дейността значенията придобиват личностен смисъл. Важна особеност на действията по предоставен образец се състои в това, че ролята на подкрепление изпълнява не един или друг дразнител, а самото съвпадение на действието с представата за зададения образец. Благодарение на това подражанието придобива нова функция: формиране на личното просоциално действие.

Развитието на активност, изпълнена с различен в сравнение със самото подражание смисъл, формира потребност от употреба на нови способности. Първоначално такъв смисъл се формира в игровата насоченост на подражанието, детето в предучилищна възраст се ориентира към емоционалния контакт с възрастния в играта. Нормите на морала в игровата дейност се усвояват и стават регулатори не само на игровите отношения, но и на реалното поведение на децата. В процеса на нравственото развитие моралните норми постепенно се превръщат от външни изисквания във вътрешни мотиви на поведение.

Когато детето започне да прилага по отношения на себе си онези форми на поведение, които обикновено възрастните прилагат по отношение на него, тогава се появява моралната мотивация на поведението. Нравствеността се „интериоризира“. Парадоксът на нравственото развитие се състои в това, че както интересите на субекта се обръщат все повече от външната насоченост към вътрешните ориентири, така и местоположението на авторитета също се изменя – от околните към принципите, които се намират вътре.

Решаващо значение за формирането на нравственото съзнание в предучилищна възраст има появата на произволното поведение, съподчинението на мотиви. Въпреки че сама по себе си появата на произволно поведение все още не означава възникване на нравствено поведение. Способността за действие по съзнателно прието намерение е основополагаща за моралната постъпка. Наред с това произволността в поведението на децата позволява да се вършат непривлекателни действия заради привлекателната цел. По-късно се появява способността да се изпълняват непривлекателни действия заради цел, която няма непосредствено, лично значение. Формирането на мотива „така трябва“ (който за първи път се появява още в ранното детство) говори за това, че в съзнанието на индивида се проявява общозначимият характер на моралните изисквания.

Данни от изследвания позволяват да се отнесе възникването на специфичната морална мотивация към 6 – 7-годишната възраст (Avdulova, 2008). Децата в подготвителната група развиват способност да изпълняват непривлекателна дейност, като се ръководят само от морални убеждения. Появата на собствена морална мотивация при децата в подготвителната група се потвърждава и от това, че се наблюдава самостоятелна проява на чувство на срам, докато при по-малките деца чувството на срам заради свои постъпки се появява само тогава, когато ги засрамят непосредствено, и се проявява, както се показва в изследванията, в отрицателна емоционална реакция на осъждането от страна на възрастните¹⁾.

На различните възрастови етапи на личността е присъщо различно отношение към нормите на социалното поведение. Предучилищното детство, като период на създаване на първични етични инстанции, е сензитивна възраст не само по отношение на усвояване на морални норми, но и на ориентацията в съдържанието на постъпките, епизодите на нарушаване на правилата. Този фактор на моралното развитие в предучилищна възраст позволява да се анализира моралната дейност от гледна точка на максимално разгърнатата ориентация, тъй като характерът и съдържанието на ориентацията определят моралното съзнание и моралния избор. Именно нарушаването на моралните забрани предполага високо равнище на ориентация в моралните норми и санкции, а също така и процеса на вземане на решение при морален конфликт.

Широк кръг класически и съвременни психологически изследвания показват, че играта е дейност, в рамките на която се формират в тясна взаимовръзка всички съставни елементи на моралното развитие, осигурявайки с това системното развитие на нравствената позиция на детето в предучилищна възраст (Piaget, 2006). Играта представлява най-ефективното средство за формиране на обществени качества и социални норми у децата в предучилищна възраст. Игровото действие, бидейки насочено към другия, съдържа в себе си нравствен смисъл, отношение към този друг, а сюжетът на играта в най-голяма степен отразява взаимоотношенията между хората и нравствените аспекти на тези взаимоотношения.

Преимущественото значение на игровата дейност в процеса на овладяване на морални норми се състои в това, че ролевото правило задава ситуация на отсъствие на разрыв между моралните представи и морала в действие. Игровата роля е едновременно и образец за нравствено поведение, изпълняващ ориентиловъчна функция, и еталон за поведение, изпълняващ функцията на контрол. Отношенията между децата в рамките на приетите роли моделират нравственото поведение, а отношенията по повод играта способстват за интериоризация на нравствените отношения.

Съдържание на моралното развитие на детето в начална училищна възраст

В начална училищна възраст детето заема ново социалнозначимо положение, свързано с нова система на социални отношения. Детето се включва в система на обществени отношения, която предявява към него изисквания за изграждане на ред компетенции и създава условия за тяхното формиране. Именно обществото чрез училището, като институция за социализация, предявява към детето очаквания по отношение на неговата морална компетентност като компонент от гражданската идентичност на личността.

Формирането на компетентността се разбира като преодоляване на разрыва между когнитивните знания и готовността, способността за приложението им в реалния живот. Придобиването на компетенции в една или друга област означава способност да се използват наличните обобщени знания за решаване на конкретни житейски задачи.

В държавните образователни стандарти от второ поколение в раздел „Личностни универсални учебни действия“ е формулирано изискване за формиране у випусника, наред с общоучебните, и на следните универсални действия, свързани с моралните компетенции на личността:

- основи на гражданската идентичност на личността под формата на осъзнаване на „Аз“ като гражданин на Русия, чувство на съпричастност и гордост за своята родина, народ, история, осъзнаване на отговорността на човека за общото благополучие, осъзнаване на своята етническа принадлежност;
- ориентация в нравственото съдържание и смисъла на постъпките, както на собствените, така и на околните хора;
- развитие на етични чувства – срам, вина, съвест като, регулатори за морално поведение;
- познаване на основните морални норми и ориентация към тяхното изпълнение, диференциация на моралните и конвенционалните норми, развитие на моралното съзнание като преходно от доконвенционалното към конвенционалното равнище;
- емпатия, като разбиране на чувствата на другите хора и съпреживяването им³⁾.

Резултат от формирането на моралната компетентност на личността съответно става развитието на моралното съзнание на конвенционално равнище, формиране на морални чувства, способност за сътрудничество с връстници въз основа на социоморални норми и правила, готовност за отстояване на свои ценностни убеждения в кръга от връстници, способност за действие на основата на морални убеждения и регулиране на собственото поведение чрез механизмите на моралната регулация.

Водещи механизми в моралната саморегулация са моралната самооценка в нейните позитивни компоненти („Аз съм добър“), адекватният разрив

между реалната и идеалната самооценка („Аз ще бъда още по-добър и това е постижимо“); представите за себе си в нравствени категории („Аз съм добър, справедлив, честен и т.н.“), способността за съпреживяване и емпатия като идентифициране с чувствата и състоянията на другите хора, разбиране на тези чувства и готовност адекватно поведенчески да се реагира на тези състояния във взаимодействието с хората (да окаже помощ, да сподели, да защити и т.н.). Важни саморегулатори са и чувството за вина и чувството за срам, които, обединени, представляват нравственият компонент в структурата на личността – съвестта. Чувството за вина определя вътрешното разминаване между постъпката и ценностите на личността, нейните убеждения и представи за себе си в нравствените категории. Чувството за срам е обърнато към отношенията на личността и социалното обкръжение и е свързано с преживяването на понижаването на външните оценки, промяната в представите на околните за личността, отсъствие на съгласуваност между персоналната и социалната идентичност на личността и стремеж към възстановяване на баланса в социалните оценки на личността.

Съдържание на моралното развитие на малкия ученик в когнитивната сфера става овладяването на обобщени, осъзнати знания в областта на моралните норми и правила, усвояването на пространството между полярните нравствени еталони като преодоляване на дихотомията добро/зло, добро/лошо. Наблюдава се приемане на многоизмерността на моралното пространство на отношенията и изграждане на йерархия на ценностите, разбиране на критериите и основанията на моралните оценки. Моралното съзнание, в цялост, излиза на равнище на ориентация към обществените образци и социалнозначимото поведение. Обосноваването на моралния избор се изгражда не само върху послушанието, но и върху правилата на взаимния обмен, сътрудничеството, вътрешния ценностен избор.

Такива постижения в развитието на моралното съзнание може да водят до конфликти при съблюдаването на нормите по отношение на възрастния и по отношение на връстника, когато се сблъскват норми на послушание и да речем, на справедливост, или норми на честност и взаимна подкрепа.

В емоционалната сфера на малкия ученик развитието на моралните чувства протича предимно в пространството на общуване с връстниците. Формират се такива преживявания като чувство за вина за нарушаване на задължения по отношение на приятел, преданост на приятелските връзки, развита способност за емпатия. Наблюдава се разделяне на срама, като преживяване на отговорност пред другите, и вината, като ориентация към вътрешни нравствени норми, осмислени и приети от детето. Усъвършенства се способността да се разпознават чувствата и желанията на другите хора, формира се способност да се отчитат тези чувства при изграждането на собственото поведение. Учениците се учат да разчитат мимическите прояви на сложните емоции,

а сформиралата се до тази възраст децентрация позволява относително ефективно да се застава на позицията на другия.

Необходимо условие за превръщането на съвестта във вътрешна личностна инстанция е усвояването на представи за добро и зло, т.е. техният преход от абстрактни категории в личностни преживявания, оцветени от собствения опит от сблъсък с моралния избор и раздробяването на обкръжаващата реалност от различния смисъл на категориите добро/зло. Съвестта става интериоризирано преживяване на доброто като критерий за ценност на субектното и обектното обкръжение.

В поведението на малкия ученик моралното развитие излиза на ново равнище на регулация благодарение на разбирането на намеренията и мотивите на своето поведение и поведението на другите, разширяването на границите на междуличностното взаимодействие както в посока на способност за създаване на особено близки доверени отношения не с членове на семейството, така и в посока ограничаване на намесата в собственото интимно пространство от страна на близки, връстници и групи връстници, а също и на други лица. Ако за детето в предучилищна възраст отрицателните морални качества са съсредоточени около желанието да се използва предмет – алчност, то за ученика те са свързани с общуването с връстник – предателство, лъжа.

Централен момент в нравственото поведение е постъпката, която характеризира способността на човека за съзнателно поставяне на цели, избор на съответни средства и самостоятелно, вътрешносвободно, моралноотговорно действие. Постъпката трябва да се разглежда в съвкупност с предшестващата и следващата дейност на моралното съзнание, в общия контекст на моралните отношения в обществото. Съвкупността от тези елементи представя съдържанието на нравствената постъпка.

Наред с това, развитието на самостоятелност, увереност в собствените възможности заедно с незрялата още произволност и недостатъчност на волевата регулация на поведението водят до многобройни нарушения на моралните норми от малките ученици.

Общата представа на малките ученици за справедливостта се формира като чувство за равновесие на социалните отношения, разбиране и приемане на равенството между хората. Моралните съждения на ученика придобиват черти на съжденията на възрастните, ориентирани към сътрудничество, за разлика от детските съждения, изграждани на послушанието. Едновременно ходът на разсъжденията и неговото обосноваване като че ли се свива, става вътрешен процес, скрит от външния наблюдател. Детето обмисля и се обръща към усвоените по-рано правила за поведение, за да вземе решение за постъпка в една или друга ситуация. В начална училищна възраст се развива общо „чувство за справедливост“, като способност мислено да се свърже ситуацията с представата за необходимото, да се даде на ситуацията морална оценка и да се солидаризира с тази оценка.

Принципна отлика в моралната позиция на малкия ученик се явява промяната на отношенията с възрастния. Ако за детето в предучилищна възраст главно основание за морална постъпка е авторитетът на възрастния или онези потенциални санкции, които стоят зад фигурата на възрастния, а в старта на началната училищна възраст принципно е да бъде добър в очите на възрастния, то към края на периода на детството, към 10 – 12 години детето се оказва способно да противостои на статуса на възрастния и чувството за справедливост може да доминира над авторитета на възрастния. Отказът от ориентация към послушание води до това, че за детето мотив за съблюдаване на моралните норми става не страхът от болезнено наказание, а разбирането на вината (нейното преживяване) в случай на провинение. Започва да действа „механизмът“ на съвестта. Най-чувствителното наказание за ученика става социалното отхвърляне, разрывът в отношенията на доверие като реакция на връстниците на несъблюдаването от детето на някои правила на взаимодействие и общуване, нарушаването на нормите на сътрудничеството.

Важно е и развитието на способност в начална училищна възраст за поемане върху себе си на отговорност за решения, постъпки, в това число, поемане на колективна отговорност (защитаваща групата). Например готовност да не се издават пропуските на съучениците, а солидаризиране с тях пред лицето на заплахата от страна на възрастния. В тази ситуация детето може и само да осъжда постъпката на връстниците, но чувството за справедливост въстава против наказанията като форма на възстановяване на баланса.

По такъв начин като основни възрастови характеристики на моралното развитие в начална училищна възраст се очертават следните:

- осъзнато отношение към моралните и социални норми, способност те да бъдат анализирани и обосновавани;
- осъзнаване на относителния, сложен и взаимосвързан характер на моралните норми, понижаване на дихотомията на съжденията;
- развитие на моралното мислене и конвенционалното равнище на моралните съждения;
- понижаване на родителския авторитет и статуса на възрастните, като цяло (с изключение на учителя в първите две години на обучение в училище);
- отказ от пасивно послушание и от следване на моралните норми заради послушание;
- ориентация към връстниците и към отношения с равни;
- извеждане на нормите на справедливостта и равенството като основополагащи в системата на партньорските отношения;
- стремеж да се изпитат последствията, в това число и вътрешноличностните, от нарушаването на моралните норми;
- формиране на морални чувства – емпатия, чувство на срам, чувство на вина, като регулатори на моралното поведение.

Ценностните ориентири на образованието в началното училище

Формирането на моралната компетентност на личността по своята същност представлява процес на изграждане на личност, ориентирана към собствения живот и живота на другите хора, личност, способна съзнателно да утвърждава и позитивно да приема живота на другите хора. Личността на човека се развива чрез изменящото се отношение към другите хора и колкото повече расте ценността на другите хора като уникални субекти на общуване, толкова по-зрял става самият човек.

Ценностните ориентири на образованието в начална училищна възраст съгласно авторите на концепцията за развитието на универсални учебни действия и компетентностния подход са:

- формиране на основите на гражданската идентичност на личността на базата на:

- чувство за съпричастност и гордост със своята родина, народ и история, осъзнаване на отговорността на човека за благосъстоянието на обществото;

- възприемане на света като единен и цялостен с разнообразие от култури, националности, религии; отказ от деление на „свой“ и „чужди“; уважаване на историята и културата на всеки народ;

- формиране на психологическите условия за развитие на общуването, кооперирането, сътрудничеството на основата на:

- доброжелателност, доверие и внимателно отношение към хората, готовност за сътрудничество и дружба, оказване на помощ на тези, които се нуждаят от нея;

- уважение към околните; умение да се слуша и чува партньорът, признаване правото на всеки на собствено мнение и взимане на решения, като се отчитат позициите всички участници;

- развитие на ценностно-смысловата сфера на личността на основата на общочовешките принципи за нравственост и хуманизъм:

- приемане и уважение на ценностите на семейството и обществото, училището, колектива и стремеж те да се следват;

- ориентация в нравственото съдържание и смисъла както на собствените постъпки, така и на постъпките на околните, развитие на етични чувства (срам, вина, съвест) като регулатори на моралното поведение;

- формиране на чувство за прекрасното и естетически чувства благодарение на запознаването със световната и отечествената художествена култура;

- развиване на умения за учене като първа крачка към самообразованието и самовъзпитанието;

- развиване на широки познавателни интереси, инициативи и любознателност, мотиви на познание и творчество;

- формиране на способности за организиране на своята учебна дейност (планиране, контрол, оценка);

- развитие на самостоятелността, инициативата и отговорността на личността като условия за нейната самоактуализация;

- формиране на самоуважение и емоционалоположително отношение към себе си, готовност открито да се изразява и отстоява собствена позиция, критичност към своите постъпки и умения те адекватно да се оценяват;

- развитие на готовност за самостоятелни постъпки и действия, отговорност за техните резултати;

- формиране на целеустременост и настойчивост при постигане на цели, готовност за преодоляване на трудности и жизнен оптимизъм;

- формиране на нетърпимост и умения за противопоставяне на действия и влияния, представляващи заплаха за живота, здравето, безопасността на личността и обществото в границите на собствените възможности²⁾.

Въздействието на възрастния върху формирането на моралната компетентност се състои в приобщаването на децата към живота, където постъпките на възрастния и на детето се разгръщат в пространството от човешки отношения, където етиката става условие на живота. Не са толкова важни образците на поведение, съпоставими с модела на менторството, колкото реалната оценка на поведението по скалата „Ценността на другия човек“. Моралът се формира като такова отношение на възрастния към живота, когато зад всяка постъпка стои другият човек, който може да бъде подкрепен или обиден, зарадван или оскърбен.

Формирането на компетентност в сферата на нравствеността неизбежно се изгражда върху реалното поведение и трябва да бъде максимално свързано с конкретните постъпки, с дейността реализация на нравствеността. „Познанието на моралната истина се осъществява като включено в живота, произлизащо от него, обусловено от него“⁴⁾.

Съответно задачите на моралното развитие са:

- определяне на условията за формиране на отношението към човека, съответстващо на смисловото съдържание на самата личност;

- определяне, съотнасяне и прилагане на отделните принципи на отношението към околните хора в различни конкретни ситуации;

- създаване на външни условия за социално взаимодействие, регулиращи отношенията между хората, определящи нормите на поведение;

- развитие на вътрешната позиция на личността като комплексно когнитивно-афективно разпознаване и решаване на ситуации на социално взаимодействие през призмата на индивидуалните ценности.

Едно от направленията при формиране на моралната компетентност на учениците е акцентът върху искреността и убедеността в реализацията на собствените принципи и приемането на ценностните убеждения, като вътрешни ориентири за поведение. Актуалността на проблема за моралното развитие на учениците ни насочва към създаване на комплексна програма за развитие на морална компетентност при учениците в начална училищна възраст.

Основни положения в програмата за създаване на психолого-педагогически условия за формиране на морална компетентност при децата в предучилищна и начална училищна възраст

В морала е въплътено единството на духовното и практическото: той служи като основа на духовната култура на личността и като показател за мярката на човешкото в човека; цялата практическа дейност на човека и неговото поведение се определят от установилите се в обществото морални представи. Моралът е исторически първият способ за социална регулация, който осигурява съгласуваност в действията на индивидите и оптимално съчетание на индивидуалните интереси с интересите на социалното цяло (групата, нацията, страната). Което и да е общество на който и да е етап от своето развитие се нуждае от механизми за регулиране, от съблюдаване на определен ред. Зависимостта на индивидите един от друг и от обществото в цялост се установява не автоматично, а напълно съзнателно. Моралът, като продукт на социалния опит на поколенията и резултат от етична рефлексия, помага на човека при вземането на решения, коригира неговите постъпки и отношения. Затова моралните устои на обществото са необходими както за общественото, така и за индивидуалното благополучие. По такъв начин обективната същност на морала се състои в това да осигури баланс между личното и общественото благо, да внесе хармония в процеса на човешкото общуване с помощта на система от морални принципи, норми и идеали.

Морални принципи са основни, фундаментални представи за необходимото поведение на човека, чрез които се разкрива същността на морала.

Морални норми са конкретни правила за поведение, които определят как човек трябва да се държи по отношение на обществото, другите хора и самия себе си. В тях ясно се проследява императивно-оценъчният характер на морала. Моралните норми засягат всички аспекти на човешките взаимоотношения.

Нравственият идеал е цялостен образец за нравствено поведение, към който хората се стремят, считайки го за най-разумен, полезен, въплътяващ смисъла на битието. Той изпълнява две функции: позволява да се оценява поведението на другите хора и е ориентир за самоусъвършенстване. Идеалът е всичко най-добро, което е изградено от морала на дадения етап от неговото развитие. Оттук е историческият и социалният характер на идеала.

Моралните принципи, норми и идеали действат не самостоятелно, независимо един от друг, а представляват системата на морала, всички елементи на която са взаимно свързани и взаимно обусловени. Системата на морала – нейните принципи, норми, идеали, влияе на нравствеността в обществото опосредствано: механизмът на морална регулация се реализира чрез структурата на морала. Моралните норми, принципи, идеали се проявяват в морал-

ната дейност на хората, която е резултат от взаимодействието на моралното съзнание, моралните отношения и моралното поведение.

Моралните отношения са централен елемент в структурата на морала и най-„философският“ неин елемент. Спецификата на моралните отношения е в това, че те не могат да се разглеждат като някакъв особен, автономно съществуващ вид отношения: в нравствените отношения се фиксират свойствата на която и да е човешка дейност, от гледна точка на нейната морална оценка. Най-значими в нравствен смисъл са такива видове отношения като отношенията на човека към обществото в цялост, към другите хора, към самия себе си. Въз основа на спецификата на психическото развитие в детството и на общия съдържателен анализ на нравствеността бяха формулирани принципите за изграждане на програми за морално развитие за децата. Принципите за конструиране на програмите за морално развитие накратко се състоят в следното.

Ориентиране към човека. Зад всяка морална норма, изискване като образец трябва явно да присъства човекът (възрастен или връстник), към когото е насочено моралното действие. Зад всяка морална норма стоят отношения с хората. Всеки път децата трябва точно да разберат на кого ще му „стане лошо“ и защо, ако не съблюдават моралните норми, и да се ориентират в своето поведение към морала. И обратно, на кого ще му „стане хубаво“, ако моралните норми се съблюдават. Моралът се е появил и съществува за хората и сред хората.

Обобщен подход. Въвеждане на обобщени, кратки нравствени положения, императиви, в положителна форма във всяко занятие. Този императив трябва да се повтаря по време на занятието няколко пъти като универсално правило. Децата трябва да разберат това правило и да видят в свършено достъпни ситуации защо си струва да се съблюдава това правило.

Възрастова насоченост. Задачите на моралното развитие трябва да се решават, като се отчитат възрастовите задачи на развитието чрез водещата дейност и с опора на формиращите се възрастови новообразувания. Необходимо е да се отчитат възрастовите особености на миогледа и социалните отношения на детето, възрастовите възможности и ограничения.

Културна свързаност. Моралното развитие се осъществява в културен контекст чрез приобщаване на детето към ценностните компоненти на културното наследство, съдържащи метафорично представени морални норми във вид на приказки, поговорки, пословици и пр.

Формиране на морално мислене. Да се учат да анализират ситуации, да разсъждават, да търсят алтернативни решения, да се стимулира търсенето на решения, които удовлетворяват различни критерии. Важно е да се покаже на децата възможността да се „преценяват“ ситуацията при взаимоотношения, конфликти и да се стремят да разберат техния смисъл в контекста на моралните норми и правила.

Формиране на еталони, критерии за морални понятия. На занятията се въвеждат полярни (дихотомни) еталони: добро – зло, честност – лъжа, щедрост – стиснатост, справедливост – несправедливост, добра постъпка – лоша постъпка и т.н. Точната диференциация, разграничаването на понятията позволява откриване на критериите на моралното и еднозначно ориентиране към тях. С възрастта се предполага включване на компонент на относителност, промеждутъчни свойства и качества, запълване на смисловото пространство между еталонните полюси.

Осъзнатост и рефлексивност. Формирането на моралното развитие се достига чрез рефлексивно осъзнаване на моралните норми, т.е. всяко занятие включва елементи на самоосъзнаване (описване на своето поведение в контекста на въвежданата на занятието норма/императив) и опити в „прилагането“ на моралното правило върху себе си, опит за реализация на правилото в моделирани ситуации.

Затвърдяване във водещ тип дейност. На занятията се поощрява инициативното поведение, активното взаимодействие. Задължително е изиграването с децата на ситуации на морално взаимодействие или морален избор. В игрова форма, форма на диалог, дискусия (водещата според възрастта дейност) за децата се създават максимално благоприятни условия за усвояване на морални норми, децентрация, съблюдаване на правила.

Затвърдяване чрез житейски понятия. Всяко занятие в качеството на елемент включва в себе си примери от „народната мъдрост“ – пословици, поговорки, битови ситуации и подобни материали, които потвърждават съществуването на моралния императив в ежедневието, свързващи моралното обобщение с практиката на ежедневието взаимодействие на хората.

Саморегулация. Моралното съдържание се въвежда на занятията, в това число и чрез структурата на Аза, като ориентира детето в компонентите на самооценката (кое поведение на човека се оценява като добро, а кое – като лошо и защо), самоприемането (човек, който притежава такова качество, може да се гордее със себе си, него всички го уважават, той е добър приятел и т.н.). Целесъобразно е използването на похвати за влияние върху моралното развитие чрез самооценяване (Кой така постъпва? Ти като кого постъпваш?) и формиране на позитивния Аз-образ.

Моделиране. В хода на занятията се предлагат модели на образци на поведение в ситуациите на морален избор. Моделите на поведение трябва да бъдат разбираеми за децата и да съответстват по съдържание на техния реален опит (да бъдат взети „от живота“).

Реален избор. Занятията трябва да включват елементи на реален морален избор, морално действие за всички деца. Интригата на занятието предполага да се окаже помощ, да се постъпи честно, да се сподели с околните и други подобни реални действия.

Децентрация. Занятията включват в себе си действия, създаващи условия за когнитивна и емоционална децентрация на позицията на децата. Тези действия са насочени към осъзнаване на позицията на другите хора, опити да се разбере тяхната гледна точка. Работа по определяне на различните интереси на участниците в моралните ситуации, обсъждане на алтернативни позиции.

Емпатия. Занятията включват целенасочено развитие на емпатия, съп-реживяване, „влизане“ в емоционалното състояние на героите на моралните ситуации, „прилагане“ върху себе си на техните преживявания. Развитие на емоционалната сфера на децата, ориентиране към социални чувства.

Ориентация към чувството за срам като вътрешен регулатор. Ориентирането се състои във формиране на готовност за действие в случай на преживяване на дискомфорт, осъзнаване на нарушение на морална норма. Поддържане на стремеж да се поправи ситуацията и да се преодолее вътрешният дискомфорт. Формиране у децата на ориентация не само към фактически показатели на поведението, но и вътрешни намерения, преживявания.

Взаимодействие. Формирането на умения за намиране на комплексни, синергетични решения на конфликтни ситуации, ситуации на морален избор, т.е. търсене на обединяващи решения, решения за удовлетворяване на изискванията и интересите на всеки, но на ново равнище. Не алтернативата или на теб, или на мен, а хайде заедно, едновременно и с обща цел.

Осигуряване на пренос. В хода на реализиране на програмата за морално развитие на децата се осигурява пренос на морални правила в настоящия живот на децата, в ежедневната практика на взаимодействие (в групата, в класа). Това се осигурява в две основни направления: работа на родителите и работа на педагозите. Върху позицията на родителите по отношение поддържането на процеса на усвояване на моралните норми от децата се осъществява комплексно влияние чрез тематични кръгли маси, родителски клубове и информационни табла. Педагозите създават в течение на няколко дни след всяко занятие условия за усвояване от децата на морални норми чрез повторение на моралния императив, апелиране към моралното правило в ситуации на реално взаимодействие на децата, създават модели на ситуации на морален избор и поощряват опитите за използване от децата на моралното правило.

Въз основа на тези принципи бяха разработени две програми за морално развитие. Програмата за морално развитие на деца в предучилищна възраст „Моралната компетентност на личността: По пътя на доброто!“ и програмата за ученици в начална училищна възраст „Моралната компетентност на ученика: Да живееш сред хората“. И двете програми преминаха успешна апробация и показаха ефективен резултат⁶⁾.

NOTES / БЕЛЕЖКИ

1. Авдулова Т.П. Предпосылки формирования морального сознания в старшем дошкольном возрасте: дис. канд. психол. наук, МГУ, Москва, 2001.
2. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. Под ред. А.Г. Асмолова. Москва: Просвещение, 2011.
3. Начальное общее образование. Сборник нормативно-справочных материалов ФГОС. Москва: Вентана-Граф, 2012.
4. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2012.
5. Создание психолого-педагогических условий социализации детей дошкольного возраста. Теоретико-методический сборник. Под ред. Т.П. Авдуловой, Г.Р. Хузеевой. Москва: МПГУ, 2011 (а).
6. Создание психолого-педагогических условий социализации детей младшего школьного возраста. Теоретико-методический сборник. Под ред. Т.П. Авдуловой, Г.Р. Хузеевой. Москва: МПГУ, 2011 (b).

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Avdulova, T.P. (2008). Semya kak faktor moralynogo razvitiya doshkolynika. *Psihologicheskie issledovaniya: elektronnyy zhurnal* [Авдулова, Т.П. (2008). Семья как фактор морального развития дошкольника. *Психологические исследования: электронный журнал*].
- Piaget, J. (2006). *Moralynoe suzhdenie u rebenka*. Moskva: Akademicheskiiy proekt [Piaget, J. (2006). *Моральное суждение у ребенка*. Москва: Академический проект].

FORMATION OF MORAL COMPETENCE OF PRESCHOOL AND SCHOOL-AGE CHILDREN

Abstract. The article presents an analysis of the maintenance of moral development in preschool and younger school age. The mechanisms of moral development are also considered. Principles of construction of programmes for moral development of children are presented and proved.

✉ **Dr. Tatiana Avdulova, Assoc. Prof.**
Moscow State University of Education
Moscow, Russian Federation
E-mail: avdulova@bk.ru